

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi - Sayı 10^a

TARİHTE TÜRKLER VE KÜRTLER SEMPOZYUMU

ANKARA: 09-10 OCAK 2014
SEMPOZYUMA SUNULAN BİLDİRİLER

I. Cilt

EDİTÖR

Prof. Dr. Orhan KILIÇ

SEMPOZYUM YÜRÜTME KURULU

Prof. Dr. Ahmet KANKAL
Prof. Dr. Ahmet CİHAN
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Mehmet Metin HÜLAGÜ
Prof. Dr. Ahmet KANKAL
Prof. Dr. Erol ÖZVAR
Prof. Dr. Ahmet CİHAN
Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Osman GÜMÜŞÇÜ
Prof. Dr. Altan ÇETİN
Prof. Dr. İlhan ERDEM
Prof. Dr. İhsan FAZLIOĞLU
Prof. Dr. Hasan Tahsin FENDOĞLU
Prof. Dr. Süleyman SEYDİ
Doç. Dr. Mehmet Ali KİREÇÇİ
Doç. Dr. İsmail AYDOĞAN
Yrd. Doç. Dr. Aytaç YILDIZ

TÜRK TARİH KURUMU

ANKARA 2014

I

Emevîler Döneminde Kürtler

Doç. Dr. Fatih ERKOÇOĞLU

*Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü,
Ortaçağ Tarihi, Çankaya/ANKARA, fatihberkocoglu@hotmail.com*

GİRİŞ

İlk İslam fetihleriyle birlikte Suriye, Irak ve Mısır gibi Roma ve Sâsânî İmparatorluklarının en güzide ve münbit bölgeleri İslâm hakimiyeti altına girmişti. Özellikle Hz. Ebû Bekir'le başlayan ve hızlı bir şekilde Hz. Ömer döneminde devam eden bu fetih faaliyetleri içerisinde çok sayıda bölge halkı İslâm idaresini benimsemiş, daha önce Roma ve Sâsânilere vermiş oldukları vergileri Müslüman idarecilerine vermek zorunda kalmışlardır. Elimizdeki kaynaklarda Müslümanların, bu coğrafyada yapmış oldukları fetihlerin anwatan (savaşla) ya da sulhen olduğuna dair bir miktar malumat bulunmaktadır. Aslında bu durum bu antlaşmaların hangi topluluklarla yapıldığını da bize göstermektedir.

Muâviye b. Ebî Süfyan'ın halifeliği elde etmesiyle başlayan Emevî hanedanlığı dönemini Fetihler Çağı olarak ifade etmek yanlış olmasa gerektir. Müslümanlar bu hanedan döneminde en geniş sınırlarına ulaştılar. Bu hanedanın 90 yıla yakın bir süreçte yapmış olduğu bir kısım icraatları, etkileri günümüze kadar gelebilecek bir durum arz etmektedir.

Tebliğimizde ilk İslâm fetihleriyle birlikte başlamak üzere özellikle Emevîler döneminde Arap-Kürt ilişkilerini ele almak istiyoruz. Zira yukarıda da belirttiğimiz üzere Arap kaynaklarında yapılan

bu antlaşmaların hangi milletlerle (Süryani, Ermeni, Gürcü) yapıldığı ve mahiyetleri hakkında bir kısım bilgilere ulaşılmaktadır. Bu çalışmada biz Emevî idaresi sınırları içerisinde yaşayan Kürtlere dair ne tür malumatın olduğu, kaynaklara ne tür bilgilerin intikal ettiği üzerinde duracağız. Bunun için de Arap kaynakları gözden geçirilmek suretiyle elde edilen malzeme bir değerlendirmeye tabi tutulacak ve ayrıca Emevî yönetiminde Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerin tespitine çalışılacaktır.

Bunun için de bütünlüğü sağlayabilmek maksadıyla öncelikli olarak Hulefâ-yı Râşidin dönemi İran ve Anadolu'daki bazı fetihleri ele almak istiyoruz.

HULEFÂ-YI RÂŞİDİN DÖNEMİ İLK İSLÂM FETİHLERİ

Hiz. Ömer'in (13-23/634-644) dönemindeki fetih faaliyetleri içerisinde Irak cephesinde Sâsânîlerle yapılan savaşlar önemli bir yer tutmaktadır. Onun döneminde Müslümanların, İranlılara karşı 21 (642) yılında vukû bulan Nihâvend Savaşı'nı kazanmaları, İran topraklarında daha rahat bir fetih hareketine girişmelerini temin etti. Nihâvend zaferinin ardından Hemedân, Kazvin, Deylem, Cilan, Teylesân, Zencân, Rey, Kûmas, Cürcân, Taberistan'ı hakimiyetleri altına aldılar. Rey'in fethinden sonra Hiz. Ömer, Simâk b. Hareşe el-Ensârî'nin komutasında bir orduyu Azerbaycan'da bulunan Bükeyr b. Abdullah'a yardımcı olması için gönderdi. Bu ordu Azerbaycan'da İranlılarla şiddetli bir savaş yapmış, düşmanı hezimete uğratmıştı. Esir alınan düşman ordusu komutanı İsfendiyar'ın¹ arabuluculuğu ile Azerbaycan'ın büyük kısmı Müslüman hakimiyetine girdi. Fetih haberini Hiz. Ömer'e ileten Bükeyr b. Abdullah, emri doğrultusunda daha ileri bir noktaya gitmek için izin istediğini belirtti. Hiz. Ömer, Bükeyr'e el-Bâb tarafına doğru gitmesi için izin verdi².

Biz burada yukarıda zikredilen fetihlerin bir miktar detayına inmek suretiyle Kürtlerle temasın ne ölçüde gerçekleştiği üzerinde durmak istiyoruz.

Kürtlerle ilk temas Musul'un fethi sonrasında yapılan bir dizi fetihle bağlantılıdır. Hiz. Ömer 20 (640-41) yılında Utbe b. Ferkad es-Sülemî'yi Musul'a vali tayin ettiğinde o, Nineva halkı ile savaştı.

Utbe, doğu tarafındaki kaleyi savaş yoluyla ele geçirdi. Dicle'nin diğer tarafına geçti, oradaki diğer kalenin halkı, yerlerinde kalacakların cizye ödemeleri, isteyeninin de çekip gitmesine izin verilmesi şartıyla onunla anlaştı. Utbe, Musul'da manastırlar buldu. Buradakiler cizye ödemek şartıyla onunla anlaştılar. Daha sonra el-Merc ve köylerini, Bâhüzerâ topraklarını, Bâazrâ, Hibtun, el-Hannâne, el-Ma'alle, Dâmir ve Kürtlerin bütün kalelerini fethetti. Musul muhafız kuvveti komutanı Salih b. Ubâde el-Hemdâni, Telluş-Şehârice (eş-Şehârice Tepesi) ve Beni'l-Hirreyn diye bilinen es-Selak'a geldi, bu yerlerin hepsini fethetti. Urmiye Musul fetihlerinden kabul edilmektedir. Burasını Utbe b. Ferkad fethetti. Haracının Musul'a geldiği nakledilmektedir³.

Hemezân'ın fethi başlığında Belâzurî konuyu ele alırken Sîser'in fethi meselesine değinmektedir. Sîser'e otuz tane tepenin ortasındaki düz arazide bulunmasından bu adın verildiğini (otuz baş) söylemektedir. Sîser, Sadhâniye yani 30 baş ve yüz kuyu olarak da bildiğini zikretmekte buradaki kuyu sayısının yüze ulaştığını nakletmektedir. Belâzurî Sîser ve çevresinin Kürtler ve başkalarının hayvanlarının otlakları olduğunu zikretmektedir⁴. Sîser, Hemezân, Azerbaycan ve Dînever sınırlarında bulunuyordu⁵.

Azerbaycan'ın fethi ile ilgili olarak (Nehâvend zaferi sonrasında) Huzeyfe b. el-Yemân'ın Azerbaycan valisi olarak tayin edilmesiyle birlikte, Azerbaycan'ın merkez şehri ve merzubanın oturduğu Erdebil'e geldiği, burada merzubanın Bâcervân, Meymez, en-Nerîr, Serat, eş-Şîz, el-Meyânic halkı ve başkalarından teşekkül eden savaşçıları Müslümanlara karşı topladığı belirtilmektedir. Bu topluluk günlerce şiddetli bir şekilde Müslümanlarla savaştılar, sonunda merzuban bütün Azerbaycan adına 800 bin dirhem vergi ödemeleri, onlardan kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması, ataşgede mabetlerinin yakılmaması, Belâsecan, Seleban ve Sacaran Kürtlerine dokunulmaması, bilhassa eş-Şîz halkının bayramlarında oynamalarına ve ortaya çıkartmakta oldukları şeyleri göstermelerine mani olunmaması şartıyla Huzeyfe ile anlaştığı, Huzeyfe'nin daha sonra Mûkân ve Cîlân üzerine yürüdüğü nakledilmektedir⁶.

Diğer taraftan Hz. Ömer'in Hulvân valisi Azre b. Kays, Şehrezûr'u fethetmeye teşebbüs etti, ancak bunda başarılı olamadı. Daha sonra Utbe b. Ferkad buraya yürüdü ve Hulvân anlaşması şartlarına göre, burayı savaştıktan sonra fethetti⁷. es-Sâmeğân ve Derâbâz halkı, cizye ve haraç ödemek, onlardan kimsenin öldürülmemesi, esir alınmaması ve gidecekleri yoldan alikonmamaları şartıyla Utbe ile anlaştilar. Başka bir rivayete göre ise Şehrezûr, es-Sâmeğân ve Derâbâz, Utbe b. Ferkad es-Sülemî'nin fethettiği yerlerdendir. O, bu bölgeleri fethetti ve Kürtlerle savaştı, onlardan bir zümreyi öldürdü, sonra Hz. Ömer'e şu mektubu yazdı: *"Yaptığım fetihlerle Azerbaycan'a kadar ulaştım"*. Bunun üzerine Hz. Ömer, onu Azerbaycan, Herseme b. Arfece'yi de Musul'a vali tayin etti. Belâzurî, Şehrezûr ve ilçeleri, er-Reşîd'in halifeliğinin son günlerine kadar Musul'a bağlı olduklarını, bu tarihten itibaren de Şehrezûr, es-Sâmeğân ve Derâbâz'a müstakil bir vali tayin edildiğini nakletmektedir. Musul'un bu ilçelerinin âmillerinin her birine, iki yüz dirhem birleştirilince altıyüz dirhem verilmesi kararlaştırıldı⁸.

Ebû Musa el-Eşarî tarafından gönderilen er-Rebî b. Ziyâd, es-Sîbân'ı fethetti, daha sonra buranın halkı anlaşmayı bozdular. Bunun üzerine Mencuf b. Sevr es-Sedûsî burayı yeniden fethetti. Abdullah b. Âmir'in fethettiği yerler arasında, Senbî ve Zutt bulunmaktadır. Bu iki yerin halkı kafir oldular. Bölgenin Kürtleri, onlarla birleştiler. Abdullah şiddetli bir savaştan sonra Eyzec'i fethetti.⁹

Hz. Ömer, 22 yılında el-Cârud el-Abdî'nin Fâris kalelerine gönderilmesini emrettiği, onun Hurre ile Şîraz arasındaki bir yokuşa, seher vakti abdest bozmak için askerlerinden ayrılarak yanındaki su kabıyla birlikte geri kaldığı, Kürtlerden bir zümre tarafından etrafı sarılarak öldürüldüğü belirtilmektedir. Belâzurî bundan dolayı da o yokuşa Cârud yokuşu denildiğini de eklemektedir¹⁰. (Fâris ve Kirmân İlçeleri)

Hz. Ömer'in 23 (644) yılında öldürülmesiyle yerine şûra kararlarıyla Hz. Osman hilafete geçti (23-35/644-656). Onun 35 (656) yılında Medîne'de kendisini kuşatanlarca ketledilmesine kadar geçen takriben on iki yıllık halifeliğinde, doğuda ve batıda fetih hareketleri Hulefâ-yı Râşidîn döneminin en geniş sınırlarına ulaştı.

Bu fetih hareketleri içerisinde Azerbaycan, Ermeniye ve Hazarlara yönelik faaliyetler göze çarpmaktadır.

Hız. Osman'ın halifelğinde emri üzerine Arrân'a yönelen Selmân b. Rebî'a el-Bâhulî, el-Beylekan şehrini sulh yolu ile fethettikten sonra Berza'a'ya vardı. Şehre bir fersah mesafede olan es-Sürsür ırmağı kenarında ordugâhını kurdu. Şehir halkı Müslümanlar karşısında savunmaya çekildi. Civar köylere saldırılar tertip edildi, şehrin kapıları zorlandı. Müteakiben de antlaşma ile şehir ele geçirildi. Buradan Müslüman süvariler tarafından Şefşîn, el-Misfevan, Ūz, el-Mısıryan, el-Herhaliyan ve Tibar gibi ilçe merkezleri fethedildi. Selmân, el-Belâsecan Kürtlerini İslâm'a davet etti. Onlar bu daveti kabul etmedikleri gibi kendisiyle de savaştılar ve hezimete uğradılar. Belâzurî, Selmân'ın Şemkûr isimli bir şehri daha ele geçirdiğini zikretmektedir¹¹.

Bu fetihler sonrasında Selman'ın ordusunun yürüyüşü devam etti. Selmân, er-Res (Aras) ve Kür¹² ırmaklarını birleştirdi Berdic'in arkasından Kür ırmağını geçti ve Kabala şehrini ele geçirdi. Daha sonra da Şekken, el-Kamîberan, Hayzan¹³, Şervân (Şirvân), el-Cibâl (Dağlar), Maskat, eş-Şâbirân ve el-Bâb şehirleri ile antlaşma yaptı¹⁴.

Hız. Ali zamanında Azerbaycan valisi el-Eş'as b. Kays idi. Azerbaycan'a geldiğinde halkın çoğunun Müslüman olup, Kur'an okuduklarını gördü. O, divanlardan atâ alan Araplardan bir zümreyi Erdebil'e yerleştirdi, camiini yaptırdı burayı şehir haline getirdi¹⁵.

EMEVİLER DÖNEMİNDE KÜRTLER

Muâviye ile Hız. Ali arasındaki iktidar mücadelesi Hız. Ali'nin bir Hâricî tarafından şehîd edilmesi ile Muâviye lehinde sonuçlanmıştı. Kısa bir süre Hız. Hasan, babasının yerine geçerek Muâviye karşısında mücadelesini sürdürmek istediye de Iraklıların yeterince destek vermemeleri üzerine Muâviye ile anlaşma yoluna giderek hilafeti ona devretti.

Muâviye ve Hız. Ali arasındaki mücadele her iki tarafı da oldukça yormuştu. Bu durum fetihlerin kısa bir süre de olsa durmasına

neden oldu. Muâviye'nin iktidarını perçinlemesi üzerine fetih hareketleri yeniden başladı. Özellikle kaybedilen yerlerin yeniden İslâm hakimiyetine dahil edilmesi için uğraşıldı. Bu bakımdan Muâviye'nin halifeliğinde özellikle Anadolu ve Ermenistan'a yönelik fetih hareketleri ile, Bizans sınırlarında askerî hareketlilik göze çarpmaktadır¹⁶.

Ermeniye'nin kaybedilmesi üzerine Muaviye'nin iktidara geldiği senenin ertesi yılı 42 (662-63) Ermeniye'de el-Lân (Alan) isimli bölgeye bir sefer yapıldığı nakledilmekte¹⁷, fakat detayları hakkında elimizde bir malumat bulunmamakla birlikte bu seferin, halifelige ihanet ederek Bizans tarafına geçen Kafkas-ötesindeki feodallere yönelik bir hesaplaşmayla bağlantısı olmalıdır¹⁸.

Görüldüğü gibi bölgedeki askerî hareketliliğin isyan eden Kafkas halklarına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Bu arada Muâviye'nin halifeliğinde Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine Abdullah b. Hâtim b. en-Nu'mân b. 'Amr el-Bâhîlî vali tayin edildi. Onun burada ölümlüyle de kardeşi Abdülaziz b. Hâtim el-Bâhîlî görevlendirildi. Valiliği sürecinde onun bölgede gerçekleştirdiği bir dizi imar faaliyetlerinin varlığı dikkat çekmektedir. O, Debîl şehrini yaptırdı, camiini genişletti ve anlaşıldığı üzere burasını tahkim edilmiş bir üsse dönüştürdü. Yine onun döneminde Berza'a şehri tamir edildi. Şehrin etrafındaki hendekler kazdırılmak suretiyle burada tahkimat yapıldı¹⁹. Bu faaliyetlerden Debîl'in, Kafkaslar ve Kafkas-ötesindeki askeri seferler için bir üsse dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.

Muâviye'nin yirmi yıllık hilafetinde fetih hareketleri yeniden başlamış, İslâm orduları doğudan batıya hemen her yerde yine meydanlara çıkmıştı. Özellikle Bizans'a yönelik 49 veya 50 (669-670) yılında tertip edilen sefer, halifenin kendi oğlu ve birçok sahabenin de varlığıyla ilginin buraya yoğunlaşmasını sağlamış olmalıdır ki, Ermeniye ve Hazarya üzerinde fazla bir hareketlilik kaynaklarımızda yer almamıştır²⁰.

Muâviye'nin halifeliğinin son yıllarında oğlu Yezîd'i veliahdı tayin edebilmek için uğraştığı bilinmektedir. Yezîd'in kısa süren halifeliğinde meydana gelen Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit edilmesi ve çok sayıda Medinelî Müslümanın hayatını kaybettiği

Harre Olayı'nın yukua gelmesi, İslâm devletinin birliğinin yeniden bozulması sürecini başlattı. Halife Yezîd'in vefatıyla birlikte artık Abdullah b. Zübeyr'in Mekke'de halifeliğini ilan etmesiyle İslâm devletinde ikinci bir halife daha varlığını gösterecektir.

Abdûlmelik'in Suriye ve Mısır'da, İbnü'z-Zübeyr'in ise Hicâz'da hakimiyetlerini sağladıkları esnada Muhtâr b. Ebî Ubeyd es-Sekafi adlı şahıs, Irak'ta bir müddet de olsa kendi adına idareyi tesis etmişti. Kûfe'de hakimiyetini tesis eden Muhtâr, Beytülmâl'de bulunduğu dokuz milyon dirhemle taraftar devşirmeye çalışmış²¹, şehirde örgütlenmeye başlamıştı²².

Muhtar, Abdurrahman b. Sa'id b. Kays el-Hemedânî'yi Musul'a²³, Muhammed b. Osmân et-Temîmî'yi Azerbaycân'a²⁴, el-Eşter'in kardeşi Abdullah b. Hâris'i Mâheyn²⁵ ve Hemedân'a Yezîd b. Muâviye el-Becelî'yi İsbahân ve Kum'a, İbn Mâlik el-Bekrâvî'yi Hulvân ve Mâsebezân'a, Yezîd b. Ebû Necebe el-Fezârî'yi Rey ve Destebû'ye, Zehr b Kays 'ı Cûhâ'ya görevlendirdi²⁶. Taberî, İbnü'l-Esir ve Nüveyrî'de Dineverî'den farklı olarak İshak b. Mes'ûd'un Medâin ve Cûhâ arazisine, Sakiflilerin anlaşmalı olan Kudâme b. İsâ b. Zeme'a'nın Yukarı Bihkubâz'a, Muhammed b. Ka'b b. Karaza'nın Orta Bihkubâz'a, Sa'id b. Huzeyfe el-Yemân'ın Hulvân'a Kürtlerle mücadele etmesi ve yolların güvenliğini sağlama için gönderildiği kayıtlıdır²⁷. Buna göre Müslüman Arapların iç savaşı sürecinde Kürtlerin ayaklandığı görülmektedir.

Muhtar'ın kısa süren iktidarı sonrasında bölgeye Abdullah b. Zübeyr'in kardeşi Mus'ab hakim olmuştur²⁸. Mus'ab, Muhtâr'ın öldürülmesi sonrasında Muhelleb b. Ebû Sufre'yi Musul, Cezîre, Azerbaycan ve Ermenistan üzerine gönderdi kendisi Kûfe'de kaldı²⁹. Muhelleb'in, bu arada Haricî isyanlarıyla meşgul olduğu kaynaklarda zikredilmektedir³⁰.

Abdûlmelik b. Mervân döneminde Irak valisi olan Haccâc, vali tayin edilince burada Muğîre b. Şu'be'nin oğullarının nüfuzlu kişileri olduğunu tespit etmiş ve onlardan 'Urve'yi Kûfe'ye, Mutarrif'i Medâin'e, Hamza'yı da Hemedân'a olmak üzere her birini bir yere vali olarak atamıştır. Yeni görev yerlerine giden Muğîre'nin çocukları vazifelerini gayet iyi yürüttükleri belirtilmektedir³¹.

Hâricî Şebîb'in isyanında Mutarrif b. Muğire, Medâin'deydi ve hemen Haccâc'dan yardım talebinde bulundu. Haccâc kendisine Sebre b. Abdurrahman b. Mihnef ve Abdullah b. Kunnâz komutasında 400 kişilik bir birliği yardım için gönderdi³². Şebîb, Behurasîr'e geldi ve burada konakladı. Mutarrif ise Kisrâ'nın sarayının olduğu Medâin'de bulunmaktaydı. Mutarrif buradaki köprüyü tuttu ve Şebîb'e haber göndererek, neye davet ettiğini öğrenmek istediğini sordu. Şebîb'in Mutarrif'e yolladığı adamları "Allâh'ın kitabına, resûlünün sünnetine davet ettiklerini, kavmimizden fey gelirlerini kendilerine ayırmalarından, Allâh'ın hadlerini uygulamamalarından ve zorbalıkla yönetmelerinden dolayı intikam alıyoruz" dediler. Bunun üzerine Mutarrif de onların haktan başka bir şeye davet etmediklerini belirterek, kendilerine uyacağını; fakat birlik olmaları için de onları şu hususları kabule çağırıldı:

"Ben sizleri uydurdukları bu bidatler dolayısıyla bu zalimlerle³³ savaşmaya ve Allâh'ın kitabına ve resûlünün sünnetine, emirin seçiminin Ömer'in bıraktığı şekilde Müslümanlar arasında şurâ ile olmasına çağırıyorum. Zira Araplar şurâdan kastedilenin Kureyşlilerin başa geçmesi olduğunu bilirlerse buna rıza gösterirler, böylece de size tabi olanlar ve yardımcıları artmış olur."³⁴

Dört gün süren bu müzakereler³⁵ sonrasında tabii olarak Şebîb'in adamları, Mutarrif'in bu çağırısını kabul etmediler. Görüşmeler sona erdi. Bu arada Mutarrif güvendiği adamları Müzen kabilesinden Süleyman b. Huzeyfe, Esed kabilesinden Rebîa' b. Yezîd ve Nadr b. Sâlih'e³⁶ Haccâc'ın ve Abdülmelik'in zulümlerinden bahsederek, kendisine yardımcıları bulduğu takdirde, dinin bir gereği olarak, onlara karşı harekete geçeceğini söyledi ve onlarla bu hususu müzakere etti. Arkadaşları onun bu konuşmalarını gizli tutmasını öğütlediler. Babasının mevlası Yezîd b. Ebû Ziyâd ise Mutarrif'e, bu sözlerinin, Haccâc'a abartılı olarak ulaşmasının kaçınılmaz olduğunu belirterek, bu işten kurtulmasını tavsiye etti³⁷. Bunun üzerine Mutarrif, Medâin'den hareket etti ve Cibâl'e³⁸ doğru yola çıktı. Yolda Has'am kabilesinden Kabîsa b. Abdurrahman, Yezdicerd manastırında onu karşıladı ve ona yiyecek ve para tedarikinde bulundu. Mutarrif Deskere'ye ulaşınca burada arkadaşlarını, yukarıda

Şebîb'in adamlarına söylediği hususlar doğrultusunda kendisine itaat etmeye çağırır³⁹. Maiyyetindekilerin bir kısmı kendisine biat ettiyse de bir kısmı da kendisinden ayrıldı. Sebre b. Abdurrahman, Mutarrif'i bırakanlar arasındaydı ve Haccâc'ın yanına gitti ve Abdülmelik'in Şâm'dan gönderdiği askerlerle Şebîb'e karşı savaşlarda bulundu⁴⁰.

Mutarrif,müteakiben Sa'd kabilesinden Süveyd b. Abdurrahman'ın vali olarak bulunduğu Hulvân'a gitti⁴¹. Süveyd, Haccâc'a karşı kendisini mazur göstermek için şehir halkı ve Kürtlerden oluşan bir toplulukla ona karşı koymaya çalıştı. Mutarrifle anlaşarak onu Kürtlerle baş başa bıraktı. Mutarrif Kürtlerden bir kısmını öldürerek yoluna devam etti ve kardeşi Hamza b. Muğîre'nin vali olarak bulunduğu Hemedân yakınlarına ulaştı. Burada kardeşinden silah ve erzak talebinde bulundu. Hemedân valisi, gizlice kardeşinin bu isteklerini yerine getirdi. Mutarrif, Kum ve Kâşân istikametinde yoluna devam ederken, bir taraftan da çevreye amillerini göndermekteydi. Böylece maiyyetindekilerin sayısı da giderek artmaktaydı⁴². Sakif kabilesinden Süveyd b. Sirhân, Becel kabilesinden Bukeyr b. Hârûn, Rey şehrinde de takriben 100 kişi Mutarrif'in saflarına katıldı⁴³.

İsbahân valisi Sakif'li Berâ b. Kabîsa, Haccâc'a yazdığı mektupta Mutarrif'in durumunu bildirdi ve yardım talebinde bulundu. Haccâc, İsbahân valisine asker gönderdi⁴⁴. Bu arada Rey valisi 'Iyâd kabilesinden 'Adiy b. Vettâd'a⁴⁵ haber salarak Mutarrif'in üzerine yürümesini emretti⁴⁶. Berâ ve Adiy'in komuta ettikleri askerlerin sayısı 6 bin kadardı⁴⁷.

Mutarrif'in Hemedân valisi kardeşi Hamza da, bu arada Haccâc'a kardeşine karşı savaşamayacağına dair özrünü beyan etti. Haccâc, Hamza'nın da kendisine karşı isyan etmesine sebep olabilecek herhangi bir davranışta bulunmaktan kaçındı ve onun özrünü kabul ettiğini kendisine bildirdi; fakat görevinden de hemen azletmedi. Bu sırada Haccâc, Hemedân şehri şurta başkanı 'İcl kabilesinden Kays b. Sa'd'a kendisini buraya vali olarak tayin ettiğini bildirdi ve Hamza'nın da tutuklanıp hapse atılmasını emretti⁴⁸.

Hamza b. Muğîre başına neler geleceğini önceden anlamış olmalı ki hiçbir itirazda bulunmaksızın yeni valinin emirlerine itaat etti. Hamza'nın hapsedilmesi Haccâc'ın elini rahatlatmış oldu. Zira Hamza artık kardeşine silah ve erzak yardımında bulunamayacaktı. Rey ve İsbahân valileri 6 bin kişilik ordularıyla Mutarrif'in üzerine yürüdüler. Meydana gelen şiddetli savaş sonrasında Mutarrif'in de içlerinde olduğu çok sayıda isyancı öldürüldü. Mutarrif'e katılan Sakifli Süveyd b. Sirhân ve Adiy b. Bükeyr gibi şahıslara emân verildi⁴⁹.

ABDURRAHMAN B. EL-EŞ'AS İSYANI'NDA KÜRTLER

Abdülmelik b. Mervân dönemi olayları içerisinde en önemlilerinden olan ve hiç şüphesiz halifeyi ve onun Irak valisi Haccâc'ı ne fazla uğraştıran olay Abdurrahman b. el-Eş'as isyanıdır. İsyân her ne kadar Irak'ın dışında başlamışsa da etkileri en kısa sürede Irak'ın genelinde hissedildi ve Irak genel valisini oldukça fazla meşgul etti.

Irak valisi Haccâc, kendi valisi İbnü'l-Eş'as'ın isyanı karşısında tutunamadı ve İbnü'l-Eş'as hiçbir çatışma olmaksızın ve muzaffer bir komutan olarak 81 yılı Zilhicce ayının son günü (14 Şubat 701) Basra'ya girdi⁵⁰. Basralılar, Basralı Kurrâ, (alimler) eli kılıç tutan ne kadar kimse varsa Haccâc'a ve Şâmlılara karşı savaşmak üzere İbnü'l-Eş'as'a biat ettiler⁵¹. Basralıların ona büyük ilgi göstermesinde Haccâc'ın buradaki bazı uygulamaları etkili olduğu anlaşılmaktadır. Zimmîlerin Müslüman olmasıyla bölgedeki cizye ve harâç gelirlerinde ciddi anlamda bir düşüş olmaktadır. Onların Basra'ya göç etmeleri kırsal kesimdeki tarımsal işgücü kaybına da sebep olduğundan bunu engelleyebilmek için Haccâc köylerinden ve kasabalarından şehirlere göç edenleri zorla geri gönderiyordu. İsyancı komutan İbnü'l-Eş'as bunlar için bir kurtuluş ümidi, bir kurtarıcı oldu ve memnuniyetle kitleler halinde ona katıldılar⁵².

Basra yakınlarında iki taraf arasında 82 yılı Muharrem (Şubat 701) ayı içerisinde muhtelif çatışmalar vukû buldu. Haccâc'la isyancılar arasında cereyan eden savaşlar özellikle bu ayın son gününde daha da şiddetlendi (14 Mart 701)⁵³. Süleyman b. Ebred el-Kelbî'nin İbnü'l-Eş'as'ın ordusunun sağ kanadına saldırısıyla Irak

birlikleri çekilmek zorunda kaldı, çok sayıda zayıat verdiler. İbnü'l-Eş'as geri çekilerek Kûfe'ye yöneldi, Basra'da kalanlar Abdurrahman b. Abbâs b. Rebî'a liderliğinde beş gün süreyle Haccâc'la savaştılar, daha sonra bunlar da İbnü'l-Eş'as'a katılmak için Kûfe'ye gittiler. Zâviye günü olarak kayıtlara geçen bu savaşta İbnü'l-Eş'as hezimetle uğradı. Safer (Mart) ayına kadar mevkiini koruyan Haccâc daha sonra Basra şehrini kontrolü altına aldı⁵⁴.

Zâviye sonrasında Kûfe'ye giden İbnü'l-Eş'as, burasını ele geçirdi⁵⁵. Haccâc Basra'da konumunu kuvvetlendirdikten sonra Kûfe'ye yürüdü ve buranın yakınlarında Deyrû'l-Kurra⁵⁶ isimli yerde karargâhını kurdu. Haccâc'ın üzerine geldiği haberini alan İbnü'l-Eş'as ise Deyrû'l-Cemâcim'de⁵⁷ mevzilendi. Kûfeli ve Basralı Emevî muhaliflerinin, Kurrâ'nın, sınır bölgelerinden eli silah tutan kim varsa İbnü'l-Eş'as'ın ordusuna katılıyordu. Onun ordusunda sadece maaşlı askerlerin sayısının 100.000 olduğu nakledilmektedir. Kûfe ve Basralı ve diğer bölgelerden gelenler de hesap edilecek olursa ordunun sayısının daha da artmış olması kuvvetle muhtemeldir⁵⁸. Bunlardan başka İbâzî Hâriciler⁵⁹, Zutlar, Esâvire ve Sayâbice gibi diğer topluluklar da kendi nedenleriyle, Haccâc'a karşı isyana iştirak etmişlerdir⁶⁰. Görüldüğü üzere Kürtleri bu isyana en azından Kûfe ve Basra civarında iştirak etmedikleri anlaşılmaktadır.

83 yılı Rebiulevvel ayının üçüncü günü (6 Nisan 702) Deyrû'l-Cemâcim mevkiinde karşı karşıya gelen iki ordu, 100 gün süreyle savaştı. Savaş, isyancıların Cemâziyelaahir ayının 14 ünde (15 Temmuz 702) mağlubiyetiyle sonuçlandı⁶¹. Haccâc, İbnü'l-Eş'as'ın dağılan birliklerinin takip edilmemesini emretti⁶². Daha sonra Muhammed b. Mervân'ın Musul'a halifenin oğlu Abdullah'ın da Dimeşk'e dönmesinden İbnü'l-Eş'as tehlikesinin artık azaldığı şeklinde anlaşılabilir⁶³.

Hezimet sonrasında kaçan İbnü'l-Eş'as, Mesken'de yeniden toparlanarak, savaşa hazırlandı. Burada Şabân (Ağustos) ayında on beş gün boyunca şiddetli bir savaşa cereyan etti. İbnü'l-Eş'as'ın ordusu yine yenildi⁶⁴. Abdurrahman b. el-Eş'as bu sefer de savaş meydanından kaçtı ve Sicistân'a doğru yola koyuldu. Haccâc onun peşinden aralarında oğlu Muhammed'in de bulunduğu

Lahm kabilesinden 'Umâre b. Temîm'in komutanlığında bir birlik gönderdi⁶⁵.

'Umâre, Sûs şehrinde İbnü'l-Eş'as'a yetişti ve onunla çatışmaya girdi. Burada fazla oyalanmadan Sâbur'a e giden İbnü'l-Eş'as'a şehirde yaşayan Kürtler destek oldular ve 'Umâre ile yeniden bir savaş vukû buldu. Kendisi ve çok sayıda askerinin yaralandığı bu çatışma sonrasında 'Umâre çekilmek zorunda kaldı. İbnü'l-Eş'as Kirmân, Zerenc ve oradan da Büst'e gitti. Kirmân amili kendisini iyi karşılayıp iltifat etmişse de Zerenc amili onu şehrine sokmadı. O da birkaç gün şehri almak için uğraştıysa da muvaffak olamadı. Büst şehrinde daha önce kendisinin tayin ettiği Şeybân kabilesinden 'Iyâd b. Himyân ise onu misafir etti, ağırladı; fakat uygun bir anında yakaladı ve Haccâc'a göndermek için zincire vurdu. İbnü'l-Eş'as'ın zincire vurulduğu haberini alan Rutbil Büst'e geldi ve 'Iyâd'a baskı yaparak İbnü'l-Eş'as'ın serbest bırakılmasını sağladı⁶⁶.

Halife b. Hayyât, Haccâc'ın 83/702 yılında Muhammed b. el-Kâsım'ı Fâris'e vali tayin ettiğini ve burada Kürtler'le savaşmasını emrettiğini nakletmektedir⁶⁷. Belâzurî ise İbnü'l-Eş'as isyanını fırsat bilen Kürtler'in de Emevîlere karşı ayaklandığını, karışıklık ve bozgunculuk çıkardıklarını bunun üzerine Haccâc'ın, 'Amr b. Hânî el-Absî komutasında 12 bin kişilik Dımeşkliler'den oluşan bir orduyu bunların üzerine gönderdiğini, yapılan savaşta Kürtlerin bir kısmının öldürüldüğünü zikretmektedir. Daha sonra Haccâc bu orduyu Deylemliler'in üzerine sevk ettiği belirtilmektedir⁶⁸. Anlaşıldığına göre Kürtler, İbnü'l-Eş'as isyanını fırsat bilerek geniş bir coğrafyada ayaklanmışlardır. Çünkü gönderilen bu birliklerin farklı bölgelerdeki isyanların bastırılması için sevk edildiği anlaşılmaktadır.

MUHAMMED B. MERVÂN'IN KÜRT BİR CARIYEDEN OLMA OĞLU MERVÂN

Bu kısımda ele almak istediğimiz son konu ise Emevîlerin son halifesi Mervân b. Muhammed'in bir Kürt cariyeden dünyaya geldiği hususudur. Mervân'ın babası Muhammed, Emevî halifesi Abdülmelik'in kardeşi ve aynı zamanda Cezîre ve Ermeniye valisi idi. O'nun İbnü'l-Eş'as isyanının bastırılmasında önemli

rol oynadığı bilinmekte ve özellikle adı Ermeniyye bölgesindeki askerî faaliyetler de sıklıkla duyulmakta, hatta Ermeniler nezdinde oldukça şiddetli askeri uygulamalarının olduğu da zikredilmektedir.

Muhammed savaş meydanında öldürülen İbrahim b. el-Eşter'in Kürd cariyesini almış⁶⁹ ve bu cariyeden de Mervân b. Muhammed el-Ca'dî isimli oğlu dünyaya gelmiştir⁷⁰. Mervân, Hişâm b. Abdümelik (105-171/25/724-743) ve daha sonra Velid b. Yezid b. Abdümelik (125-126/743-744) devirlerinde babası gibi Cezîre ve Ermeniyye valiliğinde bulundu. Velid'in öldürüldüğü haberini alınca onu "Mazlum halife" (*Halifetül-Mazlûm*) olarak isimlendirdi ve kanını talep etti. Bu durumu Muâviye'nin Hz. Osmân'ın kanını talep etmesine benzetti. Mervân b. Muhammed hilâfete, İbrâhim b. Velid b. Abdümelik'in (126-127/744) tahttan indirilmesi sonrasında geldi (127-132/744-749) ve sonuncu Emevî halifesi oldu. Hilafette beş yıl kaldı ve 69 yaşında iken Abbâsî ihtilali esnasında Mısır'da öldürüldü⁷².

Minorsky, Muir'den alıntı yaparak Mervân'ın annesinden dolayı mavi gözlü ve açık tenli olduğunu söylemektedir⁷³. Bu durumu kabul etmek pek mümkün gözükmemektedir. Zira Emevîlerden halife Abdümelik'in dedesi el-Hakem'in çocukları arasında en büyük çocuk olan Osmân mavi gözlü olmasından dolayı *Osmân el-Ezrâk* olarak anılmaktadır⁷⁴. Kaynaklarımızda Mervânoğullarını zemmetmek isteyenlerin Benû'z-Zerkâ tabirini kullandıkları nakledilmektedir⁷⁵. Zira Mervân b. el-Hakem'in ninesi Mâriye bint Mevhib, *zerkâ* lakabı ile anılmaktadır⁷⁶. Buradaki zerkâ tabiri de anlaşılacağı üzere onun mavi gözlerine nispetlidir. Minorsky'nin burada oldukça zorlama bir yorum yapmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Minorsky, Selçuklu döneminden önce “Kürdistan” terimi pek kullanılmadığı için Araplar’ın, Kürtler hakkında verdiği bilgilerin Zewzan, Xilat, Ermenistan, Azerbaycan, Cibâl, Fars vb başlıklar altında bulunabildiğini belirtmektedir⁷⁷. Kürtlerle ilgili olarak özellikle ilk İslâm fetihleri ve Emevîler dönemindeki faaliyetler içerisinde rasladığımız bilgiler ise bu bilgi ile kısmen örtüşmektedir. Fakat özellikle Hılât ve Ermenistan’la ilgili bilgilerin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira özellikle halife Abdülmelik döneminde bölgede vuku bulan ve ciddi boyutlarda olan Ermeni isyanlarında Kürtlerin bir varlığı görülmemektedir. Onların özellikle isyan ettikleri bölgelerden yaşam alanlarının Azerbaycan’a doğru Cibâl ve Fars bölgeleri olabileceği anlaşılmaktadır.

Bir miktar Kürdün yaşadığı *el-Balâsecân* ise Kırzioğlu’nun da hatırlattığı gibi *Balasakan* ismini çağrıştırmaktadır. Zira Arapça’da “g”lerin “c”ye dönüştüğü bilinmektedir ve Belâsacân denilen bu bölge, Mugan’a komşu bir yer adı idi. Bu isim Çu ırmağı başında ve Isık-Göl’ün kuzeybatısındaki Ortaasya’da bulunan *Balasagun*’ı hatırlatmaktadır⁷⁸.

Kürtlerin bugünkü yaşadıkları bölgelere ise zamanla Türklerin ilerleyişiyle paralel olarak yerleştikleri anlaşılmaktadır.